

Етика між звичаєм та обачністю

Будь-який науковий розшук насамперед вимагає обмеження свого предмета, відділення його від уявлень, що стали «само собою зрозумілими». Пропонована праця виконує роль феноменологічної пропедевтики до курсу етики. Етичне традиційно по-аристотелівськи вписується в звичаєво-правовий контекст, внаслідок чого його виникнення пов'язується зі званням до примусової сили ідеалу або правила поведінки. Натомість автор, здобуваючи етичному феноменальному визначення, обґрунтовує його метафізичне походження.

Ключові слова: етичне, звичай, закон, етос і мораль, совість, сумління, обачність, вина, доцільність, інтерес, свобода.

Революція, яку у сфері методології здійснив Е.Гуссерль, полягає в розрізненні настанов свідомості – повсякденної і феноменологічної. Одні і те ж може бути як предметом повсякденного інтересу, зокрема, теоретичного уявлення, так і «самою річчю» як вона вперше являє себе у власних межах. Із цього витікає, що істина феномена нам у власність не дається, а завжди підміняється «само собою зрозумілими» уявленнями. Довільність таких призводить, як відомо, до релятивізму. Але те, що річ може-таки бути «сама», вселяє і в нас надію на подолання відносності наукових суджень.

І це, напевно, найважливіше завдання пропедевтики будь-якої філософської (і не тільки) дисципліни. Їх «предмети» поводять себе відмінно від підручних речей, замінюючи своє автентичне поняття найближчим уявленням, в результаті чого утворюється певний *смісловий діапазон феномена*. У сфері етики він настільки широкий і суперечливий, що для побіжного погляду може виникнути сумнів в існуванні самого її «предмета». Ось чому ми назвемо його для початку узагальнювальним терміном «*етичне*». Не для того, звичайно, аби насамкінець презентувати якесь «більш правильне» уявлення про нього, а винятково для того, щоб виокремити його самотність. Бо ж навіть фальсифікат речі указує певним чином на неї саму.

Шлях нашої пропедевтики предмета етики ми оберемо звичайний для феноменології: (1) від редукції «природного» уявлення, (2) через значення слова і (3) у співвідносності з раннім досвідом перехід до смислу.

Найближче для щілого покоління, і тому, можна сказати, загальнокультурне визначення для етичного сформулював відомий учений А.Спіркін: «Етика є наука про відносини, що існують між людьми, та про обов'язки, що витікають з цих відносин» [5, с.661].

Отже, звідси виходить, що в етиці справа йде про *обов'язки*, завдані стосунками між людьми. У такому походженні етичне вводиться у загальний *соціально-правовий* контекст як т.зв. «нравственность»: «Нравственность – это исторически сложившаяся система неписаных *законов*, основная ценностная форма общественного сознания, в которой находят отражение нормативы и оценки человеческих поступков» [5, с.661-662]. Таке зведення етичного до неписаних законів історично обґрунтовує позицію, яку називають *законництво*. Для неї чеснота буде означати слухняність у виконанні, вада – порушення, виховання – призначення, практика – свідоме виконання і відповідальність, – і авжеж, за умови обов'язкового розмежування добра і зла.

Треба сказати, що посилі для подібного погляду на етичне мають місце вже в Аристотеля, засновника практичної філософії: «Мисленнева чеснота виникає та зростає переважно завдяки навчанню і саме тому потребує тривалого *тренування*, а морально (ethike) народжується звичкою (ex ethoys), звіді і отримала назву: від етос при невеликій зміні [літери]» [1, с.78].

Отже, етичне є те, що породжене звичкою. А звичка – це повторення після примусового стимулу, можна сказати, умовний рефлекс. Примушує за Аристотелем закон як суспільний обов'язок «тварини політичної». Відтак, провідну роль в *етиці звички* Аристотеля відіграють такі суспільні категорії як честь, достоїнність і стыд. Звідси ж походить і прагнення Аристотеля примирити особисте щастя з суспільним законом.

А далі для аристотелівського етосу у римлян було підібрано слово *moralis*, яке і «перекочувало» згодом в європейські мови. Такий переклад – це не заміна ярлика, а навпаки, – він істотно звужує поняття етичного. Термін *moralis* походить від *mores* – поведінка, звичаї, і навіть мода; *ut moris est* – означає як повелоса, стало звичним [8, с. 271]. Смісл місцевості і розташованості, ще наявний в грецькому «етосі», римлянами взагалі вже не мається на увазі. Їх моральний простір – це *звичаї*, а з ним нрав і право. У нас же йому цілком відповідає книжне, з походження староболгарське, поняття «правственність»: «Всякому городу – нрав і права», – стверджує Григорій Сковорода.

Внутрішня логіка латинського і тепер уже нашого «мораль» (звичай, нрав) ставить проблематику етичного між двома буттєвими можливостями: або *привичаюватись* до правила, або *відступати* від нього. Головною етичною проблемою тут стає виявлення і декларування ідеального правила, що було б відповідним самій природі. Через свою загальнозначущість воно здобуває *владу* упорядковувати буття людей через певні санкції. Відтак, чеснота – це різноманітні форми порядності, які по суті є навичка бути покірним. Тут вчинок вмотивований передусім *острахом* перед конкретним покаранням закону чи авторитету. Виховання «правильних звичок» як раз ґрунтується на цьому почутті.

І ось разом з цим виникає проблема нашого загальнокультурного розуміння етичного як моралі. По-перше, моральна свідомість виключає *особисту* присутність і співучасть людини у світі і з іншими (тобто «етос»). Приміром, у людини було «добре виховання», і завдяки своїм добропорядним манерам вона звикла подавати руку тому, хто просить. Ця дія може навіть не підозрювати, на що вона націлена. Тут не вчинок, а його *зразок*, протимувольний «добрим вихованням». По-друге, звичаї (*mores*) є відносними до тої чи іншої культури, і у зв'язку з іншою мораллю міг би бути вихований і інший зразок дії. Це підживляє претензію ідеалу поведінки на загальнозначущість. По-третє, всупереч свободі людського ества мораль стає простим репресивним органом тих інститутів чи авторитетів, що нібито «оволоділи» ідеальним правилом. І нарешті, саме походження етичного потрапляє в контекст дресування тварин.

Ця проблема вимагає іншого погляду на етичне. Якщо ми не хочемо ув'язнути в логіці позірною, що утверджена історичними авторитетами й веде до релятивізму моральних суджень, то необхідно заново подивитися в щось автентичне предмету етики. У множині презентацій зберігає феномен тільки слово. Звичайно ж, мається на увазі найраніше етимологічне його значення. Грецьке мислення для всіх поколінь тому назавжди і залишається невичерпним, що для нього крім рідної повсякденної не існувало якої-небудь спеціальної «наукової» мови. А це значить, що його завжди від слова можливо співвіднести з певним живим досвідом.

Тож найпершим чином нам видається вирішально важливим з'ясувати *доаристотелівське* вживання слова «етос», яке знаходимо у 119 фрагменті Геракліта: «Ἠθος ἀνθρώπων δαίμων» [6, с. 243], при цьому «етос» іноді чомусь передають іншим грецьким словом – «характер» [2, с. 309] або і зовсім – «особистість» [6, с. 243]. Хоча, як стверджують лінгвісти, у грецькому слові ἦθος немає кореня *лице*, а *e same місце*, і відтак воно первинно означає – «місце, до якого ми звикли чи пристосувались» («a place to which we are habituated or accustomed» [9, с. 105]), ми ж будемо казати: *звичайне місце перебування*.

Місце в якості «топосу», помітив Аристотель, є вища із причин речі. Але навпаки складаються справи у випадку людини. За висловлюванням Геракліта виявляється, що у людини як раз «топосу» і нема, адже звичайне для неї місце («етос») – це «даїмон», – тобто божественне, те, що не від світу цього, без місця. Тому нам дано очевидний натяк про те, що не від наявних звичаїв і звичок людина здобуває свій етичний присуд.

Отже, витоки етики є за межами, скажімо так, топографії. І саме тому людина залишається в межах, тобто етично обмежена. У кожному випадку існування людини

обмежувальний горизонт її перебування є свій власний. Скажімо, це може бути трон базилевса або піфос мудреця, квартира багатопверхового дому або долина оточена горами, межі комп'ютерної гри або Едемського саду. Але яким би конкретно не було звичне місце перебування, по-грецьки зрозумілий етос означає *розташованість, причетність, освєщеність* людської присутності у світі.

Етичний простір, будучи власне простором, відмежований *горизонтом*, а відтак, *верхом і низом*. І ось приміром, рання грецька (дорективна) етичність – це коли все до ладу на своєму належному місці, а врешті-решт, – це буття, навмисно не встановлена гармонія місць, – *космос*. Протилежне ж етосу (сьогодні сказали б, – аморальне) греки бачили не доречним, оскільки воно є протилежне самому буттєвому ладу. І вони, як відомо, дурались неетичного як т.зв. «варварства». *Варварство* – це майже безсловесне недоіснування, недалеко віддалене від тваринного, а головне, хаотичне. А через те логічно випливає намір його не пізнати, а цивілізувати, тобто привести його у відповідність до етосу, – звичайного устрою.

Геракліт же перебував у полеміці з отриманим раннім почуттям етичного. А це значить, що у 119 фрагменті він повідомляв, як це йому властиво, щось стосовно його сучасників зухвале і провокативно. Загострив сказане «Темним і Сумним філософом» у своїй відомій інтерпретації М.Гайдегера, а саме: «Місцеперебування (звичайне) є для людини відкритий простір для присутності Бога (Надзвичайного)» [7, с.216]. Тим самим М.Гайдегер доводить, що будь-яка етика, яка ігнорує питання фундаментальної онтології (питання про істину буття, тобто «відкритий простір для присутності Надзвичайного»), стає репресивним моралізаторством Звичайного, тобто законництвом. Себто, людина отримує своє призначення і спосіб буття, закон співіснування винятково від розташування у просторі скритої і нікому не даної істини.

Слід визнати, що ця інтерпретація хоч і представляє передусім філософію Гайдегера, а проте не виходить за межі сказаного у трьох словах Гераклітом. І виходить так, що ніяких інших чеснот поперед *мудрістю* бути не може. Як бути до місця і до речі, заздалегідь не встановлено і нікому не відомо. А вищий ступінь надійності етичному знанню повідомляє щось на перший погляд примарне – «*істина буття*».

Не станемо з цим сперечатися, а спробуємо співвіднести добутий етимон з дійсним досвідом, і авжеж, за провідною ниткою побутового слова. Не могло ж бути так, щоб розумінню етичного найближча нам культура була цілком зобов'язана античному світу. Адже ж щонайменше *стосуюнок до своєї присутності* як певний етичний «мінімум» не є ознакою випадково набутою чи запозиченою зі сторони. Цей стосуюнок українська мова традиційно називає – *совість*. Історія цього слова почалася в XI ст. у зв'язку з християнською проповіддю візантійських місіонерів, коли слово *συν-είδησις* було скальковано по-слов'янськи саме ось так: сь-відть (> со-відть) [3, с.342]. Префікс означає *спільність* між багатьма і різними, а корінь вість – *відання, знання*. Але про що оця спільна с-відомість? Підказку дає повсякденне мовлення, що говорить про совість у зв'язку з метафорами «гризота», «поклик», «голос». І в цьому контексті зміст поняття совість включає в себе певний *обов'язок у стосуюнку до Іншого*, порушення якого викликає певний «внутрішній суд».

Крім того, тотожно слову совість від XI-го ж століття вживається і ще одне – *сумління* (від др. су-мьніне). Себто, етичне з раних пір розуміється як певний *сумнів*. Це наводить нас спершу на уявлення про таку собі «невпевненість» чи «розгубленість» людини в її вчинках. Однак первинно сумнів означає не бути у своєму співіснуванні зі світом та іншими реактивним, тобто зупинятися, вагатися, вбачати перед усім належне. Тож со-вість (су-мліня, су-мнів) на раних порах була зрозуміла як проста *обачність* стосовно спільного і обов'язкового. Себто, мати совість – це значить поперед вчинком мати *випереджальний час на питання* про належність самого вчинку. Такий питальний стан у побуті називають «чуттям голосу» совісті.

Отже, пройшовши поняттєвий шлях від звичаю до обачності, ми вже не будемо передусім сприймати етику як науку про мораль. Відповідно етична проблематика набуває нової гостроти, зокрема *проблема походження етичного*, бо сам по собі *час обачливого запитування* суперечить уявленню Аристотеля про провідну роль *звички* в етичній свідомості. Якщо час обачності спонтанний, то звичка співвідносна з тим, що відоме у природі як рефлекторність. Тож треба перевірити, *чи є етичне прямим*

продовженням природного порядку речей, чи підводиться воно під яку-небудь форму доцільної поведінки?

З погляду доцільності обачність є щось *абсурдне*. Звідки взятися «часу на питання про належне» – ми ж, мовляв, зайняті люди. А час, як кажуть, – це гроші; а цей час іще й явно не приносить прибутків і, очевидно, відволікає від їх здобуття. Тож прояви совісті (перед усіма справами вбачати Іншого, приймати стосовно нього обов'язок) мають сприйматися зайнятою свідомістю як *випадковість*.

Проте, етична свідомість не настане, якщо її немає *вже*. А вона все-таки завжди вже мається, навіть у випадку утилітарного або нігілістичного способу існування. Показати це має цілком певний ненадуманий досвід, котрий не є результатом навмисного або примусового виховання і при звичаєння. Привід бути обачним стосовно Іншого («чути голос совісті») може виявитися тільки тоді, коли нам у *принципі відома самобутність Іншого*, від якої і походить щось *зобов'язувальне*, хоч і дурне з утилітарного погляду чи з погляду «здорового глузду». Очевидно, що справа тут йде про первинний метафізичний досвід, визначальний і для «егоїста» в тому числі.

Будь-який досвід нам допомагає пригадувати слово. Самозв'язувальне знання і з цим же коренем «в'язати» римляни іще до прийняття християнства іменували словом *religio*. Вони мали на увазі той вид благочестя, відмінний від звичаєності *moralis*, що пов'язаний як раз з особливою увагою до священного.

Священне (Божественне) ж, як відомо, не довідне та не показне. Незважаючи на це його поняття є універсальним для всіх можливих людських культур, і в найширшому смислі означає *перевсершення наявного, всевизначальну відсутність*. Але коли щось подібне переживається вперше в досвіді кожного з нас? Достатньо тільки пригадати, коли особиста відсутність, все визначальним чином, ставала раптом актуальною.

Така подія справді дуже рано здійснюється у питоמו людському запитуванні про своє походження. Себто, коли людина як нібито наївно стає стурбована *місцем звідки вона*. Це значить, що такого місця серед наявного суцього свідомість людини первинно не припускає, і навпаки, передбачає його в чомусь принципово *Іншому*, або, як кажуть, «трансцендентному».

Для нашого розуму важливо те, що водночас в події цього запитування природно і ненавмисно звершується назване вище «етичним мінімумом» – стосунок до свого тимчасового ества. Відтепер людське буття носить обачливий, тобто *проективний* і *питальний* характер, у кожній конкретній ситуації розрізняючи дане і належне, осмислюючи ради і для чого бути. Причому все одно, якими потім кваліфікують наші вчинки – моральними чи аморальними. Будучи *опосередковані* стосунком до своєї присутності, вони є етично наперед визначені без спеціальної на те суспільної санкції.

І тут вельми важливо підкреслити, що совісті як обачності належить атрибут *свободи*. Вона не обумовлена соціальними, біологічними чи якими-небудь іншими причинами. Що, однак, не робить її якимось випадковим явищем. Та імперативність, що витікає із досвіду тимчасовості, не дирижує нашим існуванням подібно до фізичної причини, але залишає при виборі. Від того і може здатися, що етичного взагалі немає, а є тільки природно чи дощільно обумовлене. Свобода совісті передбачає можливість спроекувати своє життя як завгодно, приміром, наслідуючи зразок тварини, дикої або свійської.

Отже, можна стверджувати: *оскільки людина заздалегідь виявляє себе не від світу свого, оскільки вона всякий раз дбає про те, як належить бути*. Ось де корінь етичної проблематики. Тим самим ми несподівано підтвердили істинність найранішого висловлювання про етичне у 119 фрагменті Геракліта: «етос людини – її даїмон». Даймон, як відомо за історією Сократа, заявляє про себе в якості «голосу», який нині повсякденно розуміють як «голос совісті».

Цього не зрозуміти з погляду етики звички, моралі та законництва, для якої як-належить-бути авторитетом задається наперед у якості правила чи ідеалу, і для якої природно є примус та обмеження ініціатив совісті. Натомість веління совісті не виказує жодних універсальних образ поведінки. Совість не ідеалістична, а онтологічна, адже вона особистісно включена в конкретну ситуацію, тобто в етос – місце перебування. Відповідно совість не підлягає вихованню як ідеальне увявлення, якому слід було б коритися.

Завдяки феноменологічній пропедевтиці у етичного висвітлення метафізичний (теологічний) виток. Проте, він історичний і його не обов'язково належить розуміти як «даймон». Більш того, залежно від його розуміння має мінятися спосіб етичного запитання. Коли його поняття досягає Абсолюту, наприклад, у монотеїстичних теологіях, етичне почуття сягає граничної гостроти: про ціль та смисл присутності уже не питають, адже вирішують проблему іншого порядку – «за що мені буття?» і «навіщо бути?» (пор. поняття кармічної відплати). В стосунку до Бога людина може відчутти себе винуваючою. А чи відмінна вина від совісті?

Очевидно, що совість і вина не є віддільні, і навіть так, що совість забезпечена почуттям вини. Скажімо, тоді, коли справа йде про «грязоту» совісті, коли належне не здійснене. Це значить, що належне вже висловлене, слово дане, Інше допущене до буття, і йому суперечать. Вина – це стан вільної істоти. Хто вільно не дав слово, той неосудний. Люди далеко не завжди беруть участь у законодавстві або у встановленні моралі, щоб бути для них підсудними. Однак вина в «етичному мінімумі» має місце, адже слово ми все-таки одного разу вже дали самому буттю. Тож передусім людина винувата не у зв'язку з тим, що зробила щось незаконне або аморальне. Вона винна у приниженні, адже вона (будучи серед суцього без місця) є вільна.

Відповідно у християнських термінах про вину вже кажуть як про *grix*. Що мається на увазі? Гріх – це не випадковий дефект створеної на шостому етапі «за образом та подобою Бога» людини. Навпаки, гріховність людини відповідає отьому «образу та подобі» безпричинного і безумовного Бога. Адже це первинний стан вільного вибору, а разом з тим, можливість *бути всупереч* самому буттю, котра може набути хай навіть характеру регресивного *порочного* повтору. Прецедент виходу із нього християнське вчення знаходить у стосунку *любви* Ісуса. Совість тут стає сумірною ввічливості, прощення і вдячності.

Метафізичне походження феномена етичного означає водночас і його *прихованість*. А тому, безсумнівно, людське уявлення не обміне спроби виплучити з «етоса» всяку присутність «даймона», наприклад, через редукцію етичного до фізичного. Що таке совість після цієї редукції?

До популярних сьогодніх натуралістичних концепцій належать ті, які все, що тільки могло б бути ними відзначено як «реальне», виводять із т.зв. «природи», «життя» або «природних закономірностей» (еволюціонізм, соціобіологія, етологія та ін.). Вони вважають своїм обов'язком етичний феномен належного, вольного по своїй суті, представити як щось обумовлене, відповідне *доцільній* або *адаптивній* поведінці тварин.

Логіка цього заходу така: сфальсифікувати поняття належного (наприклад, редукувати до чого-небудь схожого), аби тоді *фальсифікат* підвести під яку-небудь видиму причину. Для прикладу: буття по совісті спершу іменують *альтруїзмом* (О. Конт), при цьому маючи на увазі вже щось принципово інше – обмеження особистого інтересу на користь загального. Проте, совість (ми кажемо – обачність стосовно Іншого) несумірною з альтруїстичними послугами, допомогою, співпрацею, адже вона заснована не на інтересі, а на вдячності. Необхідність підмити етичне зв'язкою «альтруїстичного» полягає в прагненні представити будь-який мотив людської буття як *утилітарний*, а етичну проблематику як розвиток від приватного до загального *інтересу*. Однак, совість полягає не в підпорядкуванні інтересу стада або общини, а в розрізненні Іншого і відповідно Нас. Таке розрізнення свідчить про дивовижний досвід позбуття інтересу як такого. Насправді кажучи, навіть взаємовигідний обмін, щоб йому статися хоч би один перший раз, в основі своїй має не корисливий чинник, але ризиковану *довіру* до партнера.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения в 4-х т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 53–294.
2. Досократичи / [пер. с древнегр. А. Маковельского]. – Мн.: Харвест, 1999. – 784 с.
3. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [редкол. О.С.Мельничук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р-Т / [уклад. Р.В.Болдирев та ін.]. – 2006. – 704 с.
4. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.
5. Спиркин А. Г. Философия: [учебник] / А. Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2004. – 736 с.

6. Фрагменты ранних греческих философов. Ч.1.: [Отв. ред. И. Д. Рожанский]. – М.: Наука, 1989. – 576 с.
7. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.192–220.
8. Valpy F.E.J. An Etymological Dictionary of the Latin Language / Valpy F.E.J. – London: Red Lion Court, Fleet Street, 1838. – 550 p.
9. Valpy F.E.J. The Fundamental Words of the Greek Language / Valpy F.E.J. – London: Printed for Geo. B. Whittaker, Ave Maria Lane, 1826. – 363 p.

Варшавский А.П. Этика между обычаем и осмотрительностью

Любой научный поиск сначала требует ограничения своего предмета, отделения его от представлений, которые стали «само собой разумеющимися». Предлагаемая работа выполняет роль феноменологической пропедевтики к курсу этики. Этическое общепринято по-аристотелевски вводит в традиционно-правовой контекст, вследствие чего его возникновение связывается с привыканием к принудительной силе идеала или правила поведения. Вместо этого автор, получая для этического феноменальное определение, обосновывает его метафизическое происхождение.

Ключевые слова: этическое, обычай, закон, эмос и мораль, совесть, осмотрительность, вина, целесообразность, интерес, свобода.

Varshavskiy, O.P. Ethics Between Custom and Reasonability

Every scientific research first requires the limitations of its subject, separation of views that becomes «to go without saying». Presented research plays the role of the phenomenological propaedeutics to the course of ethics. The ethical, in the Aristotle's way, traditionally fits into the customary law context, hereupon its origin is closely connected with the habit to the compulsory power of ideal or to the rules of the behaviour. Instead of it, the author obtains for the ethical the phenomenological definition and grounds its metaphysical origin.

Key words: the ethical, custom, law, ethos and morality, conscience, circumspection, fault, reasonability, interest, freedom.